

UNIVERSITY OF HELSINKI

<https://helda.helsinki.fi>

Helda

Sokrateen vaikutus oikeuksien kehityshistoriaan

Hämäläinen, Tomi Petteri

2019-10-15

Hämäläinen, T P 2019, Sokrateen vaikutus oikeuksien kehityshistoriaan. julkaisussa M Aalto-Heinilä & V Kurki (toim), Mitä oikeudet ovat? : Filosofian ja oikeustieteen näkökulmia., 2, Gaudeamus, Helsinki.

<http://hdl.handle.net/10138/309739>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

2

SOKRATEEN VAIKUTUS OIKEUKSIEN KEHITYSHISTORIAAN

TOMI P. HÄMÄLÄINEN

Sokrates vaikutti Kreikan klassisen kauden Ateenassa, jossa oli demokratian myötä syntynyt ajatus kaikille miespuolisille kansalaisille kuuluvista poliittisista oikeuksista. Tärkeimpiä niistä olivat oikeus osallistua poliittiseen päätöksentekoon ja oikeus edustaa itseään sekä perhepiiriään tuomioistuimessa. Kansalisoikeudet piti ansaita: ateenalaisten miesten oli täysi-ikäisiksi tultuaan osallistuttava niin sanottuun kelpoisuuskuulusteluun (*dokimasia*), jossa tutkittiin, onko henkilö hyveellinen (*aretē*) ja täyttääkö hän kansalaisuuden edellytykset. Kuulustelemalla karstiin epäluotettavat henkilöt myös viranhakijoista, poliitikoista ja oikeuspuhujista.

Platon kertoo *Apologiassa*, että Sokrates toimi Ateenan kaupunkivaltion neuvostossa, joka suoritti kansalaisten ja virkamiesten kelpoisuuskuulustelut.¹ Tämän tehtävän vaikutus näkyy myös Sokrateen filosofisessa toiminnassa, sillä hän tutki omien ja keskustelukumppaneidensa käsitysten hyveellisyyttä ja selvitti, mitä hyveellisyys on. Koska hyve oli kansalaisuuden tärkeimpiä kriteerejä, Sokrateen tutkimukset kytkeytyivät kysymykseen, kenellä on mahdollisuus tulla kansalaiseksi. Tarkastelen tässä luvussa, kuinka ateenalaiset ymmärsivät kansalaisten oikeudet ja velvollisuudet ja mikä on niiden suhde Sokrateen filosofiaan. Sokrateen ajattelulla on ollut huomattava vaikutus länsimaisen oikeuskäsityksen kehitykseen.

DEMOKRATIAN JA KANSALAIKKEUKSIEN SYNTY

Antiikin kreikkalaisille demokratia tarkoitti kaupunkivaltiota, jossa valta oli kansalaisten enemmistöllä. Kansanvallan näkökulmasta edistyksellisin kaupunkivaltio oli antiikin Ateena. Ateenassa vaikuttanut lainsäätävä Solon (n. 600 eaa.) teki oikeudellisilla uudistuksillaan demokratian kehittymisen mahdolliseksi. Aristoteleen mukaan Solon ”lopetti kansan orjuuttamisen ja perusti perinteisen kansanvallan”.² Solon oli kutsuttu Ateenaan sovitteluun köyhien ja rikkaiden erimielisyyksiä kaupunkivaltion ajaututtua sisällissodan partaalle. Lähes kaikki ateenalaiset olivat velkaantuneet rikkaille maanomistajille, ja köyhimmät joutuivat myymään itsensä tai lapsensa orjiksi velkojille. Tässä tilanteessa Solon pyrki oikeudellisten uudistusten avulla luomaan edellytykset yhteiskuntarauhan säilymiselle.³

Solon ratkaisi kriisitilanteen parantamalla köyhien kansalaisten asemaa: Kaikille kansalaisille myönnettiin oikeus edustaa itseään tuomioistuimissa, äänestää kansankokouksissa ja valittaa virkamiesten päätöksistä. Vaikka vain rikkailla oli mahdollisuus päästä kaupunkivaltion korkeimpiin virkoihin, ateenalaiset olivat muutoin yhdenvertaisia lain edessä. Solonin uudistus mitätöi köyhien velat, ja hänen lakinsa kielsivät myymästä kansalaisia velkaorjuuteen.⁴ Kaikki eivät silti olleet tyytyväisiä. Rikkaat olivat menettäneet omaisuuttaan, köyhät taas olisivat halunneet jakaa omaisuuden tasan. Erimielisyyksien kasvaessa populistijohdaja Peisistratos alkoi suunnitella vallankaappausta. Solon yritti varoittaa ateenalaisia, mutta ei saanut puhuttua enemmistöä puolelleen, ja Peisistratos nousi kaupunkivaltion tyranniksi.⁵ Solonin uudistuksia osattiin arvostaa vasta myöhemmin Kleistheneen elvytettyä kansanvallan.

Vaikka Peisistratos hallitsi tyrannimaisin ottein, hän piti ateenalaiset tyytyväisinä jakamalla verohelpotuksia, myöntämällä lainoja köyhille ja kehittämällä maaseutua. Kun Peisistratos kuoli, hänen poikansa Hiparkhos ja Hippias nousivat valtaan. Edellinen murhattiin ja jälkimmäinen karkotettiin kaupunkivaltiosta.⁶ Sen jälkeen Kleisthenes (570–507 eaa.) puhui kansanjoukot puolelleen, karkotti tyrannin sukulaiset ja sai voiton poliittisista vastustajistaan. Hän palautti demokratian, vahvisti paikallishallintoa ja heikensi näin vanhojen aristokraattisukujen valta-asemaa. Kleisthenes lisäsi neuvoston jäsenten lukumäärää ja vahvisti kansankokouksen asemaa myöntämällä sille oikeuden karkottaa demokratian vastustajat. Koska Solonin kirjoittamia lakeja oli väärinkäytetty

tyrannian aikana, Kleisthenes sääti uusia lakeja.⁷ Kleistheneen kansanvaltaa edistävien uudistusten vuoksi myös häntä on kutsuttu demokratian isäksi.

Kansanvallan kehitykseen vaikutti myös Perikles (495–429 eaa.). Hänen aikanaan Ateenasta käsin hallittiin kreikkalaisten kaupunkivaltioiden muodostamaa Deloksen sotilasliittoa, joka puolusti kreikkalaisia persialaisten uhalta. Perikles vahvisti Ateenan asemaa käyttämällä sotilasliiton asevarustelurahoja suuriin rakennushankkeisiin, kulttuurin ja sivistyselämän tukemiseen.⁸ Näiden toimien ansiosta Ateena kukoisti. Perikles vaikutti myös demokratian kehitykseen: tuomioistuintyöstä alettiin maksaa palkkaa, mikä paransi köyhien osallistumismahdollisuuksia.⁹ Thukydidēs on kirjannut muistiin Perikleen pitämän hautajaispuheen, jossa tämä painottaa, että ateenalaiset sotilaat eivät kuolleet peloponnesolaissodassa turhaan, vaan uhrautuivat kansanvallan ja tulevien sukupolvien puolesta.¹⁰ Perikles kuvailee demokratian ihanteita seuraavasti:

Valtiotamme sanotaan demokratiaksi: siinä on päätösvalta kansalaisten enemmistöllä eikä vähemmistöllä. Yksityisiä riitoja ratkaistaessa ovat kaikki kansalaiset tasa-arvoisia lain edessä, mutta arvonanto, jota henkilö jostain syystä saa osakseen, ei perustu yhteisön näkökannalta siihen, että hän kuuluu johonkin tiettyyn kansanluokkaan, vaan hänen persoonallisiin ansioihinsa. Köyhääkään miestä ei hänen vaatimaton säätynsä estä etenemästä virkauralla, jos hän pystyy tekemään jotain valtion hyväksi. Olemme vapaamielisiä julkisessa elämässämme ja kartamme myös kansalaistemme jokapäiväiseen elämään kuuluvan toiminnan epäluuloista urkkimista [...] me tottelemme viranomaisia ja lakeja, erityisesti niitä, jotka on säädetty vääryyttä kärsivien turvaksi, sekä niitä, tosin kirjoittamattomia, jotka suovat rikkojilleen kaikkien yksimielistä halveksuntaa.¹¹

Vaikka antiikin Ateena oli oman aikansa mittapuulla vapaamielinen, kansalaisoikeudet kuuluivat vain syntyperäisille ateenalaisille miehille. Maahanmuuttajilla, naisilla, orjilla tai lapsilla ei ollut oikeutta osallistua poliittiseen päätöksentekoon tai oikeudelliseen vallankäyttöön. Kansanvallan perustana ollut sananvapaus (*parrēsia*) mahdollisti kuitenkin keskustelun kansalaisoikeuksia vailla olevien asemasta. Platonin mukaan

Sokrates esitti, että naisten laiminlyömisen vuoksi kaupunkivaltio jätti puolet potentiaalistaan hyödyntämättä. Kaikkein parhaimmat tuli kouluttaa hallitsijoiksi eikä sukupuolella ollut merkitystä kaupunkivaltion johtamisessa.¹² Alkidamas puolestaan kyseenalaisti orjuuden, koska luonto ei tehnyt kenestäkään orjaa, ja kaikki ovat syntyneet vapaiksi.¹³ Nämä ajattelijat siis ennakoivat tasa-arvon ihanteita, joissa ihmisen sukupuoli tai yhteisöllinen rooli eivät määrää hänen asemaansa.

Aristoteles määrittelee kansalaisen henkilöksi, jolla on oikeus (*eksousia*) osallistua poliittiseen ja oikeudelliseen vallankäyttöön.¹⁴ Kreikan *eksousia* merkitsi alun perin harvainvaltaisten vallanpitäjien määräysvaltaa ja virkakelpoisuutta mutta alkoi demokratian vaikutuksesta merkitä myös kaikkien kansalaisten oikeutta tehdä oikeustoimia ja määrätä omista asioistaan.¹⁵ Aristoteleen mielestä kansalaiset saattoivat kutsua itseään vapaiksi demokratiassa, koska he toimivat vuorotellen hallitsijoina ja hallittuina. Kansankokouksessa äänestämisen ja puheidon pitämisen lisäksi kansalaiset käyttivät valtaa virkatehtävissä.¹⁶ Jotta kansalaiset saattoivat käyttää poliittista ja oikeudellista valtaa, heidän oli kyettävä vakuuttamaan kuulijat. Siksi Ateenaan saapui eri puolilta Kreikkaa sofisteiksi kutsuttuja retoriikan ja kansalaishyveiden konsultteja, jotka opettivat kaikkia maksukykyisiä ateenalaisia. Platonin mukaan sofisteista kuuluisimpiin lukeutuva Protagoras lupasi opettaa oppilailleen, kuinka menestyä talouselämässä ja hankkia vaikutusvaltaa politiikassa.¹⁷ Sofistien valtakaudella historian suurelle näyttämölle astui myös Sokrates, joka Platonin kirjoituksissa keskustelee ja väittelee aikansa tunnetuimpien ajattelijoiden kanssa.

SOKRATES JA DIALEKTINEN METODI

Sokrates on filosofian historian erikoisimpia hahmoja. Hänen elämäntapansa herätti ateenalaisissa ristiriitaisia tunteita. Seuraajat ylistivät Sokratesta ateenalaisista viisaimmaksi, mutta vihamiehet uskoivat hänen turmelevan kaikki opetuksillaan. Platon kertoo, että Sokrateen tavoitteena oli selvittää, kuinka tulla hyveelliseksi ja saada myös muut kehittämään itseään.¹⁸ Koska Sokrateen opetukset käsittelivät hyveitä, politiikkaa ja argumentaatiota, ateenalaiset pitivät häntä yhtenä sofistista. Tämä ei ollut Sokrateen kannalta edullista, koska sofistien maine oli huono. Konservatiiviset ateenalaiset uskoivat, että rahanhimoisten

sofistien vaikutuksesta poliittisissa kansankokouksissa, tuomioistuimissa ja valtiotehtävissä menestyivät enää vain retoristen silmänkääntötempujen asiantuntijat. Platon halusi puhdistaa Sokrateen filosofian maineen ja osoittaa, että Sokrateen filosofian päämäärät poikkesivat sofistien tavoitteista. Sokrates ei halunnut hankkia opetuksillaan omaisuuksia eikä hän suostunut mielistelemään ketään, vaan puhui kaikille suorasukaisesti ja kannusti kuulijoita oikeudenmukaisuuteen.¹⁹

Koska Sokrates ei pelännyt toteuttaa sananvapautta, hän hankki itselleen vihamiehiä vaikutusvaltaisista ateenalaisista. Häntä syytettiin oikeudessa vieraiden jumalten palvelemisesta ja nuorten turmelemisesta. Epämääräisiä syytteitä ei ollut helppo kumota, koska Sokrates ei pelännyt kritisoida perinteitä eivätkä hänen opetuksensa vastanneet vallitsevia uskonnollisia käsityksiä. Platon tuo esiin *Apologiassa*, että Sokrateen syytteistä olisi luovuttu, jos hän olisi lopettanut filosofisen toimintansa. Sokrates kuitenkin hylkäsi tarjouksen, koska koki, että filosofiasta luopuminen olisi tehnyt hänen elämästään merkityksetöntä.²⁰ Vaikka kaikki eivät antaneet arvoa Sokrateen opetuksille, hän itse uskoi toteuttavansa filosofian avulla kaupunkivaltion tärkeintä julkista tehtävää, koska hänen mielestään mikään ei ollut tärkeämpää kuin yrittää saada ateenalaiset kehittämään itseään hyveellisiksi.²¹

Sokrates tutki hyveellisyyttä, koska sen luonteesta vallitsi kilpailevia käsityksiä. Vanhat aristokraattiset hyveihanteet vaikuttivat yhä, vaikka Ateena oli siirtynyt kohti demokratiaa. Ennen demokratian kehittymistä hyveellisyys (*aretē*) oli aatelista syntyperää olevien ylimysten (*aristoi*) yksinoikeus. *Aretē* merkitsee kykyä menestyä, saavuttaa tavoitteet ja suorittaa tehtävistä erinomaisesti. Kaupunkivaltioita hallitsivat alun perin kuninkaat ja aristokraattiset suvut, joiden jäsenet kamppailivat hyveellisen maineesta sotakentällä ja urheilu- sekä runonlausuntakilpailuissa. Kun demokratia kehittyi, hyveellisiä eivät olleet vain sankarillisiin mainetekoihin kykenevät aristokraatit, vaan hyveelliseksi saattoi tulla myös tavallinen ateenalainen. Nyt hyveellisyys määrittyi sen mukaan, kuinka hyvin kansalainen palveli kaupunkivaltiota, toteutti velvollisuuksia, lakeja ja tapoja. Kilpailu hyveellisen maineesta oli yhä osa ateenalaista kulttuuria, mutta tämä kamppailu sai yhteistoiminnallisempia muotoja ja siirtyi politiikan, filosofian ja teatteritaiteen alueelle. Näin aristokraattista kunniaa korostavat kilpailulliset hyveet kehittyivät sosiaalista yhteistoimintaa painottaviksi kansalaishyveiksi.²²

Kamppailu poliittisesta vaikutusvallasta, omaisuudesta ja kunniaista johti tilanteeseen, jossa monet ateenalaiset pitivät yllä hyveellisen ja menestyvän ihmisen kulissia. Platon kertoo, että Sokrates paljasti filosofisten kysymystensä avulla poliitikkojen ja eri alojen ammattilaisina esiintyvien ateenalaisten olevan tietämättömiä asioissa, joiden asiantuntijoina he julkisuudessa esiintyivät. Sen sijaan Sokrates itse korosti olevansa viisas, koska ymmärsi tietämättömyytensä.²³ Sokrateen tärkein panos hyvekäsitusten kehittymiseen on siinä, että hän ei ollut kiinnostunut vain ateenalaisista kansalaishyveistä, vaan halusi ymmärtää, mitä merkitsee olla hyveellinen ihminen ylipäätään. Koska Sokrates keskusteli eri kaupunkivaltioista saapuneiden vieraiden kanssa, hänen oli mahdollista erottaa kaikkia kaupunkivaltioita yhdistävät hyveihanteet.

Platonin teoksissa Sokrates käsittelee hyveellisyyden lisäksi esimerkiksi ihannevaltion, oikeudenmukaisuuden ja tiedon luonnetta. Tutkiessaan näitä kysymyksiä hän käyttää dialektista kysely- ja kumoamismenetelmää. Aluksi hän esittää keskustelutoverilleen kysymyksiä tutkittavasta asiasta ja muodostaa sitten tämän antamien vastausten pohjalta tutkimuskohteen määritelmän. Lopuksi Sokrates testaa määritelmää esittämällä vastaväitteitä, joiden tavoitteena on paljastaa määritelmän mahdolliset puutteet, erityisesti sen sisäiset ristiriidat ja seurausten yhteensopimattomuus totena pidettyjen käsitysten kanssa.²⁴ Mikäli tutkittava määritelmä on ristiriitainen, se on hylättävä tai sitä on kehitettävä. Sokrates tiivistää metodinsa sanomalla, että hän olettaa todeksi vaikeimmin kumottavissa olevat näkemykset ja niiden kanssa yhteensopivat käsitykset. Kaikkia muita olettamuksia hän pitää potentiaalisesti epätosina ja siksi koettelemisen tarpeessa olevina.²⁵ Sokrates kehitteli näin filosofista metodia ja rohkaisi muita tutkimaan sen avulla asioita omin päin.

Vaikka Sokrates tutki myös erilaisia teoreettisia kysymyksiä, tärkein ongelma oli käytännöllinen: millaista elämäntapaa hyvän ihmisen tulisi noudattaa. Kaikki Sokrateen kanssa keskustelevat joutuivatkin antamaan selvityksen siitä, kuinka he elivät ja olivat siihen saakka eläneet.²⁶ Sokrateen dialektisella metodilla oli siis kaksi tavoitetta: saada selville todet käsitykset ja keskustelutoverin elämäntavan hyveellisyys. Ei ole ehkä mahdollista erottaa tiukasti näitä kahta päämäärää, koska hyveellinen on toimissaan ja sanoissaan johdonmukainen. Platon kertoo, että Sokrates omaksui metodinsa aikansa suurimmalta filosofilta, Parmenides Elealaiselta, joka toimi kotikaupunkinsa tuomarina ja lainsäätäjänä.²⁷ Elealaisen

lisäksi Sokrates näyttää saaneen vaikutteita myös Ateenassa tuolloin harjoitetuista kelpoisuuskuulusteluista, joihin perhedyn seuraavaksi.

KANSALAISTEN, VIRKAMIESTEN JA REETTORIEN KUULUSTELU

Kansalaisoikeudet kuuluivat vain syntyperäisille ateenalaisille miehille. Heillekään ne eivät kuuluneet automaattisesti, vaan heidän oli täysi-ikäiseksi tultuaan osallistuttava kelpoisuuskuulusteluun (*dokimasia*), jonka avulla varmistettiin kansalaisuuden edellytysten täyttyminen.²⁸ Kuulustelun yhtenä tavoitteena oli selvittää, oliko kokelaalla kykyä suoriutua velvollisuuksistaan ja voitiinko hänelle myöntää kansalaisoikeudet.²⁹ Neuvoston (*boulē*) suorittaman tutkimuksen kautta nuorella oli mahdollisuus vapautua isänsä holhouksesta. Tutkimuksen lopuksi neuvosto äänesti, hyväksytäänkö kokelas kansalaiseksi. Mikäli hänen pätevyytensä kyseenalaistettiin, asia vietiin tuomioistuimen käsiteltäväksi. Kokeen läpäisseet lähetettiin sotilaspalvelukseen, jonka suorittamisen jälkeen heistä tuli täysivaltaisia kansalaisia.³⁰ Tämä tarkoitti, että he saivat omistaa maata, pitää kansankokouksessa puheenvuoroja, äänestää ja tehdä aloitteita. Oikeusistuimessa he edustivat itseään ja perhettään.

Kansalaiskokelaiden lisäksi neuvosto kuulusteli myös kaupunkivaltion johtavat virkamiehet, kansantuomarit ja uudet neuvoston jäsenet. Lysias korostaa, että näissä ”kuulusteluissa on oikein antaa selvitys koko elämästään”.³¹ Kansalaisten ja virkamiesten kuulusteluissa selvitettiin ateenalaisen syntyperän lisäksi henkilön luonne, ruumiinkunto ja hyveellisyys. Kuulusteltavalta vaadittiin nuhteetonta käytöstä yksityisessä ja julkisessa elämässään. Kuulustelussa tutkittiin, oliko kuulusteltava maksanut veronsa, kohdellut hyvin vanhempiaan ja suorittanut asepalveluksen. Koska kaikki paikallaolijat saivat esittää kysymyksiä ja koska tarvittaessa paikalle tuotiin todistajia, kelpoisuuskokeessa oli oikeusistunnon piirteitä.³² Platonin mukaan virkamiesten tutkimuksessa varmistettiin, että virkatehtäviin valitaan parhaat henkilöt.³³ Mikäli kuulusteltava ei läpäissyt koetta tai toimi virassa suorittamatta sitä, hän menetti kansalaisoikeutensa.³⁴ Luonnollisesti kansalaisoikeudet saattoi menettää myös syyllistymällä rikoksiin ja joutumalla karkotetuksi kaupunkivaltiosta.

Kansalaisilla oli mahdollisuus haastaa myös kansankokouksen ja oikeusistuimen rektorit kelpoisuustutkintaan. Kreikassa rektoreiksi

kutsuttiin kaikkia poliittisia ja oikeudellisia puhujia mutta myöhemmin myös retoriikan opettajia. Näin rektorit poikkesivat yksityishenkilöistä, jotka eivät demokratian aikakaudella osallistuneet yhteisten asioiden hoitamiseen. Aiskhineen mukaan rektorien kuulustelu varmisti, että Ateenan kaupunkivaltiossa valtaa käyttävät olivat rehellisiä ja luotettavia kansalaisia. Mikäli rektori oli esimerkiksi hoitanut huonosti omia raha-asioitaan, toiminut prostituoituna, kiristänyt muita tai käyttäytynyt kaupunkivaltion edun vastaisesti, hänen puheoikeutensa oli mahdollista evätä. Eikä rektorilta edellytetty vain eleganttia puhetta vaan myös kykyä seistä sanojensa takana ja ilmaista itseään ymmärrettävästi.³⁵ Kelpoisuustutkimuksessa hylkäämiseen perusteeksi riitti, että rektori oli nostanut itsensä muiden kansalaisten yläpuolelle rikkomalla perustuslakia.³⁶

Kelpoisuuskuulustelut toteuttivat ajatusta, että demokratiassa kaikkien on kyettävä tarvittaessa perustelevaan toimintansa. Kelpoisuuskokeiden tarkoituksena ei silti ollut vain tilintekovelvollisuuden täyttäminen: Lysiaan mielestä kelpoisuuskuulustelu takasi ateenalaisen oikeusjärjestyksen legitimitetin. Kuulustelun avulla jaettiin yhteiskunnallisia kunnia-asemia, selvitettiin, keitä sai kutsua hyveelliseksi ja ketkä eivät kuuluneet tähän joukkoon. Mikäli tätä menettelyä ei olisi ollut olemassa, ateenalaiset olisivat hänen mukaansa arvostaneet hyveellisiä ja paheellisia yhtä lailla. Kansalaiset olisivat silloin nähneet paheellisten menestyvän, ja he olisivat luopuneet säädylisistä elämäntavasta.³⁷

Kaikki eivät olleet tyytyväisiä siihen, kuinka kelpoisuusselvityksiä käytännössä toteutettiin. Esimerkiksi Isokrateen mielestä kuulustelut eivät enää palvelleet alkuperäisiä tavoitteitaan. Kansalaiset eivät kunnioittaneet kuulustelijoita: monet läpäisivät tutkimuksen valehtelemalla ja piilottivat paheellisen luonteensa. Kuulustelun tavoitteena oli alun perin varmistaa, että kansalaiset toimivat nuhteettomasti jokapäiväisessä elämässään. Kuulustelukäytäntöjä tarvittiin, koska kansalaisia ei voinut kasvattaa kunniallisiksi vain pikkutarkkojen lakien avulla. Paheelliset keksivät keinot lakien kiertämiseen, mutta rehellisillä ei ollut siihen tarvetta.³⁸ Kuulustelemalla varmistettiin vallankäyttäjien rehtiys mutta myös heidän kykynsä suoriutua velvollisuuksista. Esimerkkinä voidaan käyttää sotilastehtäviä, koska kaikkien kansalaisten tuli huolehtia turvallisuudesta. Mikäli kuulusteltavalta puuttuivat sotilashyveet, kuten vahva luonne, hyvä ruumiinkunto ja rohkeus, hän ei voinut suoriutua velvollisuuksistaan eikä hänelle voitu myöntää kansalaisuutta.

SOKRATES VIRKAMIEHENÄ JA ATEENALAISTEN KUULUSTELIJANA

Sokrates sai nähdä elinaikanaan Ateenan demokratian kukoistuksen ja sen rappion, kolmenkymmenen tyrannin hallituksen valtaannousun ja romahduksen. Ennen tyrannihallituksen valtakautta Sokrates toimi neuvoston (*boulē*) johtavana virkamiehenä (*prytanis*).³⁹ Kaikista Ateenan kymmenestä piirikunnasta valittiin arpomalla viisikymmentä miestä, jotka yhdessä muodostivat viidensadan henkilön neuvoston vuodeksi kerrallaan. Kaupunkivaltion neuvosto oli korkein viranomaistoimija, jota johtavien virkamiesten tehtäviin kuuluivat muun muassa erilaiset hallinnolliset tehtävät, kansankokouksen järjestäminen ja esitysten perustuslainmukaisuuden valvonta.⁴⁰ Yksi neuvoston tärkeimmistä tehtävistä oli kelpoisuuskuulustelun (*dokimasia*) suorittaminen kansalaisille ja virkamiehille ennen virkaanastumista.⁴¹ Neuvoston jäsenet lupasivat virkavalassaan, että he eivät salli kenenkään toimia kaupunkivaltion vastuutehtävissä ennen kuin hänen kansalaiskuntonsa on koeteltu.⁴² Koska Sokrates toimi neuvostossa, hänen täytyi hallita kuulustelutekniikat, joilla kansalaisten nuhteettomuus ja hyveellisyys testattiin.

Kansankokous kuulusteli neuvoston virkakauden päätteeksi ja myönsi työssään ansiokkaasti menestyneelle neuvostolle kunnianosoituksena kultaseppeleen, samanlaisen kuin urheilukilpailun voittajille.⁴³ Neuvoston johtavat virkamiehet saivat palkkioksi ruokailla valtion kustannuksella ulkomaisten diplomaattien, ansioituneiden kansalaisten ja olympialaisten voittajien kanssa hallintorakennuksessa (*prytaneion*).⁴⁴ Kun Sokrates myöhemmin joutui syytetyksi ja häneltä kysyttiin tuomioistuimessa, mikä on sopiva rangaistus hänen filosofisesta toiminnastaan, hän ehdotti oikeutta syödä prytaneionissa.⁴⁵ Sokrates siis uskoi, että hän on ansainnut filosofisen toimintansa vuoksi saman palkkion kuin kunniakansalaiset ja kansalaiskuulusteluja suorittavat virkamiehet. Nähtävästi Sokrates uskoi toteuttavansa filosofina ateenalaisten kansalaiskasvatusta, joka oli neuvoston vastuuna.

Lähdekirjallisuudesta ei löydy yksityiskohtaisia kuvauksia metodista, jota kansalais- ja virkakuulusteluissa käytettiin, mutta säilyneistä teksteistä käy ilmi, että kuulustelussa esitettiin kriittisiä kysymyksiä, joilla selvitettiin muun muassa henkilön nuhteettomuus, retoriset taidot ja teot.⁴⁶ Sokrateen filosofisten kuulustelujen päämäärät tulevat ymmärrettäväksi tätä taustaa vasten, koska myös hänen kanssaan keskusteleva

joutui antamaan selonteon elämäntavastaan ja sen perustana olevista käsityksistä.⁴⁷ Ksenofonin *Muistelmista* käy ilmi, että Sokrateen metodi on filosofinen versio kansalaisten kelpoisuuskuulustelusta:

Kaikki, jotka tunsivat Sokrateen ja jotka etsivät hyvettä, kaipaavat häntä enemmän kuin ketään toista, sillä hän oli hyveellisyyttä tutkivien miesten johtaja. Hän oli, kuten olen kuvaillut, niin hurskas, että hän ei tehnyt mitään kysymättä jumalilta. Niin oikeudenmukainen hän oli, että ei tehnyt edes pientä vahinkoa kenellekään, vaan tuotti suurta hyötyä kaikille, jotka toimivat hänen kanssaan. Niin hallittu Sokrates oli, että hän ei valinnut nautinnollista hyvän sijasta, niin viisas, että hän ei erehtynyt arvioidessaan parempaa ja huonompaa eikä tarvinnut opettajaa, vaan luotti itseensä ja arvostelukykyynsä. Taitavasti hän esitti ja määritteli asiat. Eikä hän ollut vähemmän taitava asettaessaan toiset kuulusteluihin (*dokimasai*) ja kumotessaan (*elenkhai*) heidän erehdyksensä kehottaen heitä noudattamaan hyveellisyyttä ja lempeyttä. Minun mielestäni hän näytti olevan kaikkea sitä, mitä aidosti hyvän ja onnellisen miehen täytyy olla.⁴⁸

Sokrates katsoi velvollisuudekseen jatkaa virkakautensa jälkeen neuvostossa aloittamiaan kuulustelutehtäviä. Ehkä hän uskoi, kuten Isokrates, että hänen aikakautensa ateenalaiset olivat epäonnistuneet kuulusteluissa, ja siksi vallankäyttäjiksi oli päätynyt siihen sopimattomia henkilöitä. Platonin mukaan Sokrates ei pelännyt vastustaa demokraattisen kansankokouksen jäseniä silloin kun he tekivät lainvastaisia ehdotuksia.⁴⁹ Koska Sokrates osoitti kuulusteluissaan ateenalaisten valtaapitävien paheellisuuden, hän uhkasi eliitin valta-asemaa. Jos hän olisi paljastanut poliitikkojen virheet ja heidän tietämättömyytensä rektorien kuulustelussa, he olisivat saattaneet menettää puheoikeutensa. Tästä syystä Sokrateen esittämät kriittiset kysymykset herättivät voimakkaita tunteita arvovaltaisissa ateenalaisissa.

Sokrateelle kansalaisen tärkeimpiä taitoja oli kyky hallita itseään ja ohjata rationaalisesti omaa toimintaansa.⁵⁰ Koska kukaan ei voinut hallita itseään, ellei ensin tuntenut itseään, hän halusi kehittää seuraajiansa itse-tuntemusta. Kansalainen oppi tuntemaan itsensä kuulustelemalla (*dokimazein*) itseään eli arvioimalla omia käsityksiään yhtä kriittisesti kuin

muiden. Erityisesti kaupunkivaltion johtavassa asemassa olevat tarvitsivat itsetuntemusta, sillä kaupunkivaltio ajautui sotaan itseään vahvempaa vihollista vastaan, mikäli hallitsijat eivät ymmärtäneet rajoituksiaan ja vahvuuksiaan. Sokrateen mielestä tämä oli Delfoissa sijaitsevan Apollonin temppelin seinään kirjoitetun ”Tunne itsesi” -ohjeen perimmäinen sisältö.⁵¹ Sokrateen filosofiassa olennaista näin ollen on itsetuntemuksen kehittäminen siten, että kykenee hallitsemaan itseään ja ymmärtää heikkoutensa ja vahvuutensa suhteessa asemaansa.

Oikeudessa pitämässään puolustuspuheessa Sokrates ennusti syyttäjilleen ja tuomitsijoilleen, että he eivät saa rauhaa hänen kuolemantuomionsa jälkeen. Nuoret seuraavat hänen esimerkkiään ja vaativat kuulustelemalla tuomitsijat, poliittiset vallanpitäjät ja asiantuntijat tilille toimistaan.⁵² Ennen oikeusistuntoa monet nuoret olivat jäljitelleet Sokratesta tutkien ateenalaisten hyveellisyyttä.⁵³ Ehkä syyttäjät olivat osittain oikeassa siinä, että Sokrates villitsi nuoret opettaessaan heidät ristikuulustelemaan vallanpitäjiä. Näin toimiessaan Sokrates nimittäin käänsi perinteiset yhteiskunnalliset valtasuhteet nurinpäin, sillä tavallisesti vanhemmat neuvoston jäsenet kuulustelivat nuoret ennen kuin heille myönnettiin kansalaisuus. Vaikka selontekovelvollisuus kuului osaksi demokratiaa, perustelujen vaatiminen Sokrateen ja hänen seuraajiensa tyylillä oli liikaa monille ateenalaisille.

ATEENALAISTEN VALA JA KANSALAISEN VELVOLLISUUDET

Sokratesta yritettiin suostutella pakenemaan vankilasta. Tämä ei käynyt hänelle, koska hänen mukaansa lain noudattaminen on kansalaisvelvollisuus, joka perustui kaupunkivaltion kanssa tehtyyn sopimukseen (*homo-logia*). Koska tämä sopimus satoi Sokratesta, hänen oli noudatettava lakeja tai vakuutettava muut niiden muuttamisen välttämättömydestä. Mikäli ateenalainen koki lait epäoikeudenmukaiseksi, hän sai muuttaa pois omaisuutensa kanssa. Koska Sokrates ei halunnut lähteä kotikaupungistaan, ainoa vaihtoehto oli totella lakeja. Pakeneminen olisi merkinnyt kotimaille tehdyn sopimuksen rikkomista.⁵⁴ Sokrates tarkoittaa velvollisuuksien perustana olevalla sopimuksella ateenalaisten valaa. Kansalaisvalassa määriteltiin, millaiset velvollisuudet (*deonta*) ateenalaisen oli täytettävä ansaitakseen kansalaisoikeutensa.

Kansalaisvalan sisältö on säilynyt Lykurgos Ateenalaisen ansiosta. Kansalaisvalassa ateenalainen vannoi puolustavansa kaupunkivaltiota ja hän lupasi kehittää valtiota paremmaksi. Kansalaisen tuli kunnioittaa auktoriteetteja, esi-isien kultteja ja lakeja sekä taistella kaikkia perustuslakia uhmaavia vastaan. Lykurgos tarkentaa, että ateenalaisten vala on ”voima joka pitää demokratian kasassa”. Kansalaisten tuli kunnioittaa tätä uskollisuuslupausta esivallalle, oikeusjärjestykselle ja muille kansalaisille. Kaikki valan rikkojat kohtasivat maallisen ja jumalallisen rangaistuksen. Mikäli valan rikkoja onnistui säästymään rangaistukselta, hänen perheensä ja sukunsa sai kärsiä petoksen vuoksi.⁵⁵ Sokrates ei suostunut pakenemaan kuolemantuomiotaan eikä rikkomaan kansalaisvalaa. Mikäli hän olisi paennut Ateenasta, hän olisi mitätöinyt filosofiset opetuksensa ja hänen perhettään ja sukuaan olisi rangaistu.

SOKRATES IHMISKUNNAN KASVATTAJANA JA MAAILMANKANSALAISENA

Platonin mukaan Sokrates ei koskaan osallistunut päivänpolitiikkaan eikä pitänyt puheita kansankokouksessa.⁵⁶ Mikäli Sokrateen toimintaa tutkitaan siis vain poliittisten velvollisuuksien näkökulmasta, hän ei vaikuta ihannekansalaiselta. Cicero tarkastelee kreikkalaisten filosofien suhdetta käytännöllisiin velvollisuuksiin *Velvollisuuksista*-teoksessa. Siinä hän korostaa, että monille kreikkalaisille ajattelijoille oli tyypillistä pakoilla velvollisuuksia ja laiminlyödä valtioelämää heidän keskittyessään filosofisiin tutkimuksiinsa. Vaikka he eivät tehneet suoraa vääryyttä kenellekään, he toimivat hänen mukaansa epäoikeudenmukaisesti, koska eivät osallistuneet yhteisten asioiden hoitamiseen eivätkä auttaneet apua tarvitsevia. Kun kreikkalaiset filosofit osallistuivat politiikkaan, he tekivät sen pakotettuna, ja pakotetut teot eivät tietenkään ole aidosti hyveellisiä.⁵⁷ Cicero kritisoi kreikkalaisia mutta antaa heille myös tunnustusta:

Nekään, jotka ovat kaiken harrastuksensa ja koko elämänsä omistaneet tutkimuksiin, eivät silti ole jättäneet edistämättä ihmisten hyvinvointia ja menestystä. He ovat näet opettaneet monia paremmiksi ja valtiolleen hyödyllisemmiksi kansalaisiksi. [...] Tällaiset miehet eivät kasvata ja opeta

opinhaluisia ainoastaan elinaikanaan, henkilökohtaisesti, vaan kirjoitustensa kautta heillä on sama vaikutus vielä kuoltuaankin. He eivät ole jättäneet käsittelemättä ainoatakaan kysymystä, joka koskee lakeja, tapoja ja valtiolaitosta; näyttääkin siltä, että he ovat käyttäneet hiljaisuudessa vietetyn elämänsä meidän toimivien hyväksi. Näin nämä tieteellisiin ja filosofisiin tutkimuksiin antautuneet miehet alistavat kokemuksensa ja tietonsa nimenomaan ihmiskunnan palvelukseen.⁵⁸

Vaikka Sokrates siis ehkä laiminlöi perinteisiä poliittisia velvollisuuksia, hän toimi näin, koska hänen filosofiallaan oli suurempi päämäärä: koko ihmiskunnan palveleminen. Sokrates ei itse kirjoittanut mitään, mutta hänen esimerkkinsä synnytti sokraattisen kirjallisuuden lajin, jolla oli tärkeä vaikutus kreikkalaisen ajattelun kehitykseen. Platonin ja Aristoteleen filosofia tuli mahdolliseksi vasta Sokrateen esiin nostamien filosofisten kysymysten valossa. Mikäli haluaa ymmärtää Sokrateen kasvatustyön päämääriä paremmin, on syvennyttävä hänen hyveoppiinsa. Sokrateen kritiikin kohteena on näkemys, jonka mukaan kansalaisuutta vailla olevat ovat luonnostaan heikompi lahjaisia eivätkä kykene hyveellisyyteen. Sokrates kyseenalaistaa tämän käsityksen ja osoittaa, että hyveellisyys on opittavissa olevaa tietoa.

Sokrates esittää ateenalaisesta käsityksestä poiketen, että kaikki ihmiset tulevat hyveellisiksi samalla tavalla, ”koska samat ominaisuudet tekevät heistä hyviä”. Hyveellisyyteen ei riitä, että saavuttaa hyvät päämäärät, vaan niitä on tavoiteltava oikeudenmukaisesti ja kohtuullisesti. Ketään ei nimittäin voi pitää hyveellisenä ilman näitä ominaisuuksia, jotka eivät ole riippuvaisia henkilön iästä, sukupuolesta tai yhteiskunnallisesta asemasta.⁵⁹ Edellä mainittujen käsitysten pohjalta Sokrates epäilee hyveellisyyden olevan opittavissa olevaa tietoa.⁶⁰ Sokrates puolustaa tätä väitettä osoittamalla, että myös orjapoika voi oppia geometriaa, mikäli opettaja kykenee esittämään oikeat kysymykset.⁶¹ Sokrateen mukaan hyvän tunteva ihminen toteuttaa hyveellisyyttä myös käytännössä. Mikäli kaikki, joilla on oikeaa tietoa hyvästä toimivat oikein, ihmisten paheellisuus on seurausta oppimattomuudesta.⁶²

Platonin *Valtiossa* Sokrates esittää, että tärkeimpiä hyveitä ovat viisaus, urheus, järkevyyt ja oikeudenmukaisuus. Erityisen tärkeää on kehittää järjen hyveitä, jotka perustuvat kohtuuteen ja itsehallintaan.

Näiden käsitysten pohjalta Sokrates esittää, että naiset ovat miesten tavoin kykeneviä johtamaan kaupunkivaltiota, mikäli kehittävät itseään ja kouluttautuvat hyveellisiksi. Taustalla on Sokrateen käsitys sukupuolten luontaisesta tasa-arvosta.⁶³ Sokrateen opetukset vaikuttivat aikalaisista utooppisilta. Aristofanes esitti pilkallisesti *Naisten kansankokous*-komediassaan, kuinka miehiksi pukeutuneet naiset saapuvat kansankokoukseen ja vaativat kansalaisyhteisyyksiä. Naiset vakuuttavat, että järkevään rahankäyttöön kykenemättömät miehet tulevat onnellisemmiksi, mikäli hyväksyvät naiset edustajikseen kansankokouksissa ja oikeusistunnoissa. Mikäli naiset pääsevät valtaan, väkivaltarikollisuus vähenee, rikkaista ja köyhistä tulee tasavertaisia, omaisuus jaetaan tasan ja kaikille maksetaan sama palkka.⁶⁴ Edellä kuvatut käsitykset muistuttavat filosofisia ihanteita, joita Sokrates Platonin *Valtion* mukaan esitti.

Sokrateen hyveopetusten merkitys paljastuu vasta vaikutushistoriaa tarkastelemalla. Kyynikoiden koulukunnan perustanut Antisthenes omaksui Sokrateen käsityksen, jonka mukaan hyvettä voi oppia ja opettaa. Koska Antisthenes ei itsekään ollut Ateenan kansalainen, kyynikot opettivat filosofiaa myös kansalaisyhteisyyksiä vailla oleville naisille, maahanmuuttajille ja orjille. Kyynikoille oli tyypillistä kyseenalaistaa sosiaaliset hierarkiat ja perinteinen kansalaisuus käsitys, koska he uskoivat olevansa maailmankansalaisia (*kosmopolitēs*).⁶⁵ Ciceron mukaan Sokrates puolusti samoja ihanteita: ”Sokrateelta kysyttäessä mistä hän on kotoisin, hän vastasi maailmasta, koska katsoi olevansa syntyperältään maailman kansalainen”.⁶⁶ Kyynikoille maailmankansalaisuus tarkoitti sitä, että maailmankaikkeus (*kosmos*) muodosti suuren valtion, jonka kansalaisia kaikki olivat.⁶⁷ Kyynikot saivat vaikutteita Hippialta, jonka mukaan kulttuurien eroista huolimatta kaikki ihmiset ovat luonnostaan ystäviä ja maanmiehiä toisilleen.⁶⁸

Stoalaiset seurasivat maailmankansalaisen ihanteita ja unelmoivat ihmiskunnan muodostavan suuren yhteisön, joka elää rauhallista yhteiselämää.⁶⁹ Stoalaiset omaksuivat Sokrateelta myös sen käsityksen, että filosofin sisäinen vapaus perustuu kriittiseen itsensä arvioimisen taitoon. Maailmankansalainen ei tarvitse ulkopuolista auktoriteettia, koska hän varmistaa itse hyveellisyytensä koettelemalla tunteitaan, ajatuksiaan ja käyttäytymistään. Epiktetos tiivistää tämän ajatuksen seuraavasti: ”Ensisijaisin ja tärkein filosofin tehtävistä on koetella (*dokimazein*) ja erotella vaikutelmiaan eikä hyväksyä mitään koettelematonta.”⁷⁰ Näin stoalainen maailmankansalainen saavutti vapauden ja oikeuden

(*eksousia*) omaehtoiseen toimintaan.⁷¹ Stoaalaisen maailmankansalaisuuden perustana oli Sokrateen itsetutkiskelun metodi ja itsehallinnan ihanne. Stoaalainen arvioi toimintaansa sen perusteella, kuinka hyvin hän toteutti järjen ja luonnon vaatimuksia, koska inhimillinen luonto oli osa maailmankaikkeuden järjestystä.⁷²

Kreikkalaisille ajattelijoille tyypilliseen tapaan Sokrates ja hänen seuraajansa pitivät luontoa ihanteena, jonka esimerkkiä hyveellisen kansalaisen tulee seurata. Platonin mukaan Sokrates uskoi luonnon noudattavan rationaalisia lakeja, jotka pitivät yllä kaupunkivaltion yhteiselämää.⁷³ Kansalaisen oikeudet perustuivat siis luonnonoikeuteen, jonka sisällön kaikki järkevät ihmiset kykenevät ymmärtämään. Tämä synnytti erimielisyyksiä siitä, mitä luonto ja luonnonmukaisuus tarkoittivat.

Kyynikot radikalisoivat Sokrateen opetuksia ja katsoivat, että luontoa seuraavan ei tarvitse välittää sovinnaisuuksista, ja he saavat toteuttaa kaikki luontaiset tarpeensa julkisesti.⁷⁴ Sokrateelle konventioiden rikkominen ei ollut itsetarkoituksellista, vaikka hän kyseenalaisti rohkeasti perinteet, joita piti irratioonalsina. Esimerkiksi perinne olla kouluttamatta naisia oli Sokrateen mukaan luonnonvastainen ja epäjohdonmukainen.⁷⁵

Luontoon vetoamalla puolustettiin myös epäinhimillisiä ja epäoikeudenmukaisia perinteitä. Aristoteles väittää, että naisten alistettu asema ja ruumiillista työtä tekevien orjuus ovat luonnonmukaisia käytäntöjä.⁷⁶ Tämä käsitys poikkeaa vahvasti Sokrateen opetuksista, joiden mukaan kaikki kykenevät oppimaan kansalaishyveet oikeanlaisessa koulutuksessa. Mikäli tätä lähtökohtaa seuraa johdonmukaisesti, sukupuolten eriarvoisuutta tai orjuutta ei voi oikeuttaa ihmisten synnynnäisiin eroavaisuuksiin vedoten. Ksenofonin mielestä Sokrates piti orjuutta epäoikeudenmukaisena mutta sodankaltaisessa poikkeustilanteessa kuitenkin välttämättömänä.⁷⁷ Sokrateen jälkeen elänyt Alkidamas kyseenalaisti orjuuden perustelut, koska ”luonto ei tehnyt kenestäkään orjaa”. Epäoikeudenmukaisuutta ei voi oikeuttaa sodan avulla, sillä kaikki sodan aiheuttamat vääryydet on oikaistava edistämällä rauhantyyötä.⁷⁸

Sokrateen ja hänen oppilaidensa opetusten varaan rakentui myöhemmin luonnonoikeudellinen käsitys kaikkien ihmisten yhdenvertaisista oikeuksista. Sokrateen ajattelun pohjalta Cicero korostaa, että myös niillä ihmisillä on oikeuksia ja velvollisuuksia, jotka eivät ole minkään kaupunkivaltion kansalaisia. Nämä maailmankansalaisen oikeudet ja velvollisuudet eivät perustu yksittäisten kaupunkivaltioiden sopimuksiin

vaan luontoon ja ihmiskunnan yhteenkuuluvuuteen. Mikäli joku haluaa kiistää ihmisten luontaisen yhteenkuuluvuuden ja väittää, että hyvää ei tule tehdä muille kuin läheisille tai kotikaupungin kansalaisille, häntä on kutsuttava rikolliseksi. Näin toimiva tuhoaa kaikkien arvojen yhteisen perustan, jolloin myös oikeudenmukaisuus ja hyvyys menettävät merkityksensä.⁷⁹ Tällä tavalla Sokrates ja hänen seuraajansa vaikuttivat länsimaisen oikeusajattelun ja ihmiskäsityksen kehitykseen. Nykyään näiden luonnonoikeudellisten ihanteiden vaikutus näkyy muun muassa YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallisessa julistuksessa.

2. SOKRATEEN VAIKUTUS OIKEUKSIEN KEHITYSHISTORIAAN

1. Platon 1999a, *Apologia*, 32b–e; neuvoston tehtävistä ks. Aristoteles 1935, 55.1–55.4.
2. Aristoteles 1991, II.1273b35–36.
3. Plutharkos 1914, 13.2–14.2.
4. Aristoteles 1935, 6.1–7.3, 9.1–10.1, 12.4–12.5; Plutharkos 1914, 15.3–15.5, 18.2–18.5, 36.18–36.19.
5. Plutharkos 1914, 16.1, 30.4–30.5.
6. Aristoteles 1935, 16.1–19.6.
7. Aristoteles 1935, 21.1–22.1; Herodotos 1992, 5.69, 6.13; Plutharkos 1916, 3.1.
8. Plutharkos 1916, 12.1–14.1; Thukydides 1964, 1.96–97.
9. Aristoteles 1991, 1274a; Aristoteles 1935, 27.3–4.
10. Thukydides 1964, 2.36, 2.43.
11. Thukydides 1964, 2.37.
12. Platon 1999e, 805a–e; Platon 1999d, 451c–452c, 454d–456c.
13. Alkidamas 2001.
14. Aristoteles 1991, 1317a15–1318a10.
15. Aristoteles esittää, että oligarkiassa virkakelpoisuus (*eksousia*) on vain rikkailla. (Aristoteles 1991, 1292a41–42). Platonin mukaan demokratiassa kansalaisilla on oikeus tai vapaus (*eksousia*) toimia, kuten he parhaaksi näkevät (Platon 1999d, 557b).
16. Aristoteles 1935, 1275a1–35.
17. Platon 1999a, *Protagoras*, 318e–319a.
18. Platon 1999a, *Apologia*, 36c–d, 29e–30b.
19. Platon 1999b, *Gorgias*, 487a–b, 500e–501c, 502d–e.
20. Platon 1999a, *Apologia*, 28e–29d, 37e–38a.
21. Platon 1999a, *Apologia*, 36c–d.
22. Alasdair MacIntyre käsittelee *Hyveiden jäljillä* -teoksessa sitä, kuinka aristokraattiset hyveet kehittyivät demokratian vaikutuksesta kohti yhteistoiminnallisia sosiaalisia hyveitä (2007, 149–174).
23. Platon 1999a, *Apologia*, 23a–b, 21b–d.
24. Platon 1999d, 534b–d; Platon 1999c, *Faidon*, 100a, 101d–e.
25. Platon 1999b, *Gorgias*, 458a–b; Platon 1999c, *Faidon*, 100a, 101d–e.
26. Platon 1999a, *Lakhes*, 187e–188c.
27. Platon 1999c, Parmenides, 135d–136c; Platon 2001, 217c; Plutharkos 1967, 1126a–b.
28. Aristoteles 1935, 42.1–2.
29. Kansalaiset vanhoivat *dokimasian* jälkeen valan, jossa velvollisuudet määriteltiin. Kansalaisvala löytyy Lykurgoksen puheesta. (Lykurgos 1954, 1.76–1.77)
30. Lysias 1930, 32.9; Aristoteles 1935, 42.1–5.
31. Lysias 1930, 16.9.
32. Aristoteles 1935, 55.1–5; Dinarkhos 1954, 2.17–18.
33. Platon 1999e, 753e.
34. Lysias 1930, 14.8; Platon 1999e, 753e.
35. Aiskhines 1919, 1.27–1.35.
36. Lysias 1930, 13.10.
37. Lysias 1930, 31.25–27.
38. Isokrates 1929, 7.37–7.43, 7.51–52.
39. Platon 1999a, *Apologia*, 32b–e.
40. Tarkiainen 1959, 318–322.
41. Aristoteles 1935, 55.1–55.4.
42. Lysias 1930, 26.8; 31.12.
43. Tarkiainen 1959, 312–313.
44. Aristoteles 1935, 43.1–6.
45. Platon 1999a, *Apologia*, 37a.

46. Aristoteles 1935, 55.1–5; Dinarkhos 1954, 2.17–18; Lysias 1930, 16.9; Aiskhines 1919, 1.27–1.35.
47. Platon 1999a, *Lakhes*, 187e–188c.
48. Ksenofon 2013, 4.8.11 (suomennos kirjoittajan); Ksenofon samastaa Sokrateen metodin ja dokimasian myös kohdissa 1.4.1, 2.6.1, 4.2.26.
49. Isokrates 1929, 7.37–7.43, 7.51–52.
50. Platon 1999a, *Apologia*, 32b–e.
51. Ksenofon 2013, 4.2.23–29.
52. Platon 1999a, *Apologia*, 39c–d.
53. Ksenofon 2013, 4.8.11.
54. Platon 1999a, *Kriton*, 51c–52d, 54c–e.
55. Lykurgos 1954, 1.76–1.77, 1.79.
56. Platon 1999a, *Apologia*, 31c–d.
57. Cicero 1913, 1.27–29.
58. Cicero 2001b, 1.155–156.
59. Platon 1999b, *Menon*, 72d–73c.
60. Platon 1999b, *Menon*, 87c–89a.
61. Platon 1999b, *Menon*, 82b–85c.
62. Platon 1999a, *Protagoras*, 352b–d, 358a–d.
63. Platon 1999d, 430e–432a, 427e, 451c–452c, 454d–456c; Platon 1999e, 805a–e. Ks. myös Ksenofon 2013, 2.2.5.
64. Aristofanes 2002, 204–212, 220–240, 460–470, 560–565, 585–610.
65. Diogenes Laertios 2003, 6.1.10–13, 6.2.63, 6.2.72, 6.7.98.
66. Cicero 1911, 5.108.
67. Diogenes Laertios 2003, 6.2.72.
68. Platon 1999a, *Protagoras*, 337c.
69. Plutharkos 1936, 6.1.
70. Epiktetos 1925, 1.20.7
71. Diogenes Laertios 2003, 7.1.121.
72. Diogenes Laertios 2003, 7.1.88–89.
73. Platon 1999b, *Gorgias*, 507e–508a.
74. Kyynikoiden tavasta rikkaa sovinnaisuuksia ks. Diogenes Laertios 2003, 6.2.69, 6.6.94, 6.7.97.
75. Platon 1999d, 456b–c.
76. Aristoteles 1991, 1251a30–36, 1253b15–25, 1254b110–115.
77. Ksenofon 2013, 4.2.14–16.
78. Alkidamas 2001, fr 1, 2.
79. Cicero 1913, 3.27–28. Cicero kertoo teoksen alussa lukeutuvansa ensisijaisesti Sokrateen ja Platonin oppilaisiin. Cicero 1913, 1.2.